

**Творчі сходинки педагогів Волині
Історія України**

УДК 37.09132:94

А. В. Свінчук,

учитель історії Комунального закладу «Луцький навчально-виховний комплекс „Гімназія № 14 імені Василя Сухомлинського” Луцької міської ради Волинської області»

Українське козацтво – від виникнення до формування як окремого соціального стану *

Конспект уроку, 8 клас

Поєднання різних форм роботи дає найкращий результат у засвоєнні матеріалу та творчому ставленні до нього з боку школяра, який виступає в ролі дослідника.

Ключові слова: козак, Запорозька Січ, Дике Поле, гетьман, козацькі повстання.

Svynchuk A. V. Ukrainian Cossacks – from the Origin to the Formation of a Separate Social Status.

The combination of different forms at the lesson gives the best result in learning the material and creative attitude of a student who takes the part of an explorer.

Key words: Cossack, Zaporozhian Sich, Wild Field, hetman, Cossack uprising.

Мета: з'ясувати передумови та причини виникнення українського козацтва; ознайомити учнів з історією появи перших січей і охарактеризувати діяльність Дмитра Вишневецького; показати, якими були господарське життя, побут і військове мистецтво українських козаків; виховувати в учнів гордість за український народ та почуття патріотизму на прикладах козацьких звичаїв; сприяти розвиткові критичного мислення учнів і формуванню навичок самостійної роботи.

Обладнання: настінна мапа «Українські землі в другій половині XIV – XVI ст.», комп’ютерна презентація «Українське козацтво XV–XVI ст.», атласи з історії України (8 клас), ілюстративний і дидактичний матеріал, документальний джерела, аудіозаписи козацьких пісень, портрети козацьких ватажків XVI ст., козацький одяг та мультимедійна техніка.

Основні поняття і терміни: козак, Дике Поле, Дніпровський Низ, Великий Луг, Запорожжя, січ, літаври, довбиш, джура, клейноди, гуляй-город, чайка.

Основні дати: 1240 р., 1303 р., 1489 р., 1492 р., 1551 р., 1556 р.

Тип уроку: узагальнення та систематизації знань.

Форма уроку: семінар-дослідження.

План

1. Виникнення українського козацтва.
2. Поява перших козацьких січей.
3. Становлення реєстрового козацтва.
4. Історичні портрети козацьких гетьманів XVI ст.
5. Козацькі походи та повстання.
6. Життя та побут козаків.

Xід уроку

I. Організаційний момент

Привітання, створення позитивного емоційного настрою.

– Доброго дня! У зв’язку з тим, що успіх будь-якого творчого процесу залежить від його початку, рекомендую створити спокійну атмосферу для подальшої співтворчості. Сядьмо зручніше, посміхнімося собі, своїм однокласникам, побажаймо впевненості, успіху в розкритті своїх можливостей. Генрі Форд говорив: «Зібратися разом – це початок, триматися разом – це прогрес, працювати разом – це успіх». Тож разом – до роботи!

Ми продовжуємо з вами вивчення теми «Українське козацтво – від виникнення до формування як окремого соціального стану».

* Додатки та презентація – на CD цього номера.

Методичні публікації

Вчитель об'єднує учнів класу в три групи для організації дослідницької роботи та рольових ігор на уроці.

Кожна група обирає свою назву:

1. «Козаки».
2. «Козачата».
3. «Козаченьки».

Протягом уроку школярі отримують відповідні колективні та індивідуальні завдання, пов'язані з темою, що стимулюють їх до навчального змагання – між собою та між групами – і сприяють розкриттю їх творчих здібностей.

II. Мотивація навчальної діяльності

– У кожного народу є свої святыни, свої легендарні явища. У греків – це, наприклад, є відважні 300 спартанців, а в українського народу є своє національне явище – українське козацтво і Запорозька Січ. Це про неї М. Гоголь писав: «Так ось вона, Січ! Ось воно, те гніздо, звідкіля вилітають усі ті горді, як орли, і дужі, як леви. Ось звідки розливається козацька воля по всій Україні». А ми з вами живемо на цій землі й повинні знати про славних запорожців. З цією метою ми виrushаємо в козацький похід, мандрівку на Запорожжя разом зі славними героями – козаками і станемо свідками тих даліх подій, що складали історію нашої України.

Учні переглядають фрагмент фільму з історії виникнення українського козацтва та відповідно до плану узагальнення і систематизації вивченого матеріалу, який записано на дошці, спільно з учителем формулюють завдання уроку.

Вчитель ставить перед учнями проблемне питання: «Як відбувалося формування українських козаків – як борців проти поневолювачів чи соціальних розбійників?».

III. Активізація опорних знань учнів

Евристична бесіда

1. Що означає слово **козак**?
2. Коли і де вперше вжито термін **козак**?
3. Пригадайте чинники, що робили можливим виникнення та формування козацтва.
4. Покажіть на мапі України територію, де могли оселитися козаки.
5. Яку назву мали ці території? Коротко охарактеризуйте їх.
6. Вкажіть джерела формування козацтва.
7. Назвіть перші історичні загадки про українських козаків.

IV. Повторення й узагальнення понять, фактів, явищ і засвоєння відповідної системи знань

1. Виникнення українського козацтва.

Робота вчителя з учнями на мапі «Українські землі в другій половині XIV–XVI ст.» за такими питаннями:

1. З якими державами межували українські землі в XVI столітті?

2. До складу яких держав входили українські землі у першій половині XVI ст.?

Робота вчителя з учнями на контурній карті:

Прийом «Історія на карті, або Роздоріжжя чи дороговказ?».

1. Встановіть відповідність між історико-географічною назвою території та визначенням:

Дике Поле –

Дніпровський Низ –

Великий Луг –

Запорожжя –

2. Обведіть кордони, замалюйте та підпишіть ці території на контурній карті.

Розповідь учителя. Вивченю козацької історії присвячено багато праць, спеціальні та популярні, історичні й літературні, музичні твори тощо. Першу спробу викласти окремі моменти історії Запорозького Війська зробили вже в XVI–XVII ст. польські історики – Марцін Бельський, Павел Пясецький, Самуель Твардовський та ін. Особливий інтерес становить хроніка М. Бельського (1494–1575).

Сучасник заснування Запорозької Січі, Бельський залишив нам ряд важливих нотаток і спостережень. Він бачив у козаках селян – «хлопів», які прагнули до знищення кріпосних порядків. У його працях, як і в творах інших польських письменників, позначилася ненависть панства до показаного українського селянства і міщенства, яке боролося проти національного і соціального гніту.

Версія про «хлопське» походження, висловлена польськими істориками, не могла, звичайно, зустріти підтримку в українських авторів – ідеологів козацької старшини і шляхтичів. Українські автори, які творили праці з історії козацтва вже після приєднання України до Московії, писали про нього у своєму дусі й розумінні.

Однією з перших праць такого роду був літопис Григорія Граб'янки. Граб'янка веде походження козаків від «козар» (хозар), що колись, за його словами, мешкали в Середній Азії, а під час монголо-татарської навали перейшли на Україну. Примітно, що Граб'янка вважає козар не стільки окремим народом, скільки суспільним станом. Козари, зауважує він, проводили час не в праці, а в постійних військових вправах, і з часу переселення на Україну стали називатися козаками. Після захоплення України польськими і литовськими магнатами козаків почали примушувати до відбування різних незвичних робіт і повинностей. Але козаки вважали за краще піти за дніпровські пороги. Так Граб'янка пояснює походження запорозького козацтва, під яким, проте, розуміє

реєстрове козацьке військо. Побачивши хоробрість запорожців, польські королі почали запрошувати їх на державну службу. Ба навіть найбільш родовиті шляхтичі мали за честь для себе ставати на чолі козацьких загонів.

Запитання до учнів: Як пояснювали походження козаків польські та українські історики?

Опитування за узагальнювальним завданням із теми «Версії походження козаків».

Прийом «Історична візуалізація». Теорії походження українських козаків.

Супроводжується показом слайдів, які підготував один з учнів. (На слайдах поєднано зображення представників різних теорій походження українських козаків та початкові літери назв цих теорій – додаток 1).

Завдання для учнів:

Назвіть найпоширенішу, на вашу думку, з цих версій. Обґрунтуйте власну точку зору.

Учні називають основні причини виникнення козацтва:

- 1) Польща і Литва обмежували самоврядування цих земель аж до ліквідації залишків автономії;
- 2) окатоличення православних;
- 3) консолідація шляхетства, що вело до розширення його землеволодіння;
- 4) посилення феодального гніту.

2. Поява перших козацьких січей.

Розповідь учителя. Протягом XVI ст. козацтво на Україні зростало чисельно, набирало силу. Місцем постійного проживання козаки обрали пониззя Дніпра, на дніпровських островах за порогами, берегах численних приток, у безкрайніх степах. Від негоди та холоду вони ховалися в землянках чи хатах, але ні в полі, ні вдома не розлучалися з рушницею. Для кращої оборони будували укріплення-городки, або січі, зроблені з рублених (січених) колод.

У середині XVI ст. окрім січі об'єдналися в одну Запорозьку Січ. Спочатку вона була заснована у вигляді укріплення на о. Хортиця, потім на о. Томаківка, а потім неодноразово переносилася. Згодом термін «Запорозька Січ» поширився на все об'єднане навколо Січі українське козацтво.

В кінці XVI ст. Запорозька Січ мала чітку військову організацію. Все козацтво поділялося на полки (500 чоловік) на чолі з виборним полковником. Полки складалися з сотень на чолі з сотниками. Очолював усе військо козацьке виборний отаман, який офіційно називався старшим, а безпосередньо Січчю керував кошовий отаман.

Завдання для учнів. У вигляді цілісних тверджень назвіть відомі вам факти, що пов'язані з виникненням Запорозької Січі, життям, побутом та військовим мистецтвом запорожців (форма роботи – узагальнення окремих фактів). Робота в групах супроводжується показами слайдів про Запорозьку Січ узагальнювального та систематизуючого характеру.

Учні роблять загальний висновок, використовуючи метод «Рамка цілі», що передбачає чотири етапи:

1. Мета (Чому? Навіщо? Для чого?)
2. План (Як? Яким чином?)
3. Дія (Де? Коли?)
4. Результати (Які наслідки?)

Вихідні дані – фото чи картина Запорозької Січі (додаток 2).

Письмові індивідуальні завдання для окремих учнів:

Робота з підручником. Згідно з описом (§ 4 підручника «Історія України. 8 клас», автори О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х., 2008) домалюй зображення Запорозької Січі, напиши назву зображених об'єктів і дату заснування першої Січі (додаток 3).

3. Становлення реєстрового козацтва.

Узагальнення питання про утворення реєстрового козацтва починається з опрацювання документа.

Робота з документом (додаток 4).

Завдання

1. На основі цього документа охарактеризуйте відносини, які склалися між польсько-литовським урядом та українським козацтвом.

2. Як ви вважаєте, чи волів бачити польсько-литовський уряд козаків на державній службі? Чому?

Учитель. Військова майстерність козаків набуває розголосу у світі. Європейські правителі не один раз заличували козацтво для допомоги у війнах. Ще на початку XVI ст. польський уряд почав використовувати козаків на державній службі, щоб з їх допомогою захистити свої південні кордони. Залучення козацтва до державної служби передбачало також установлення над ними контролю, щоб обмежити їхній вплив на українське суспільство та уникнути загострення відносин із Туреччиною.

Iсторична довідка (повідомлення учнів):

У 1572 р. польський король Сигізмунд II Август наказав коронному гетьманові Ю. Язловецькому провести набір козаків на військову службу. Прийняті на державну службу козаки вносилися у реєстр (спісок), унаслідок чого дістали назву «реєстрові козаки».

Подальші плани щодо реєстрового козацтва втілювалися за часів польського короля Стефана Баторія. У 1578 р. він узяв на державну службу полк із 500 козаків. Вони отримали чималі привілеї: право землеволодіння, звільнення від податків, їм гарантувалася спадковість майнових прав, право власності військової та судової влади. Ім було надано у володіння місто Трахтемирів поблизу Канева, а також монастир. Це означало, що польський уряд визнав українське козацтво як стан. У такий спосіб було узаконено козацький лад, що сформувався на Запорожжі. Козацтво не втратило своєї єдності й у вирішальні моменти виступало разом.

Методичні публікації

Учитель спільно з учнями роблять висновок: Таким чином, наприкінці XVI ст. козацтво як соціальна верства було неоднорідним: реєстрове, або городове козацтво – заможні, привілейовані козаки, які перебували на державній службі в Речі Посполитій; запорожці, або низове козацтво – ті, які проживали в пониззі Дніпра в межах Запорозької Січі.

Робота з термінами і поняттями. Вчитель показує слайди, на яких зображені клейноди, а учні по групах їх називають (додаток 5).

Клейноди: літаври, пірнач, хоругва, булава, печатка, каламар, бунчук.

V. Приведення одиничних знань у систему

4. Історичні портрети козацьких гетьманів XVI ст.

Учні спільно з учителем складають історичні портрети, використовуючи пам'ятку для характеристики діяча.

Пам'ятка для характеристики

історичного діяча:

1. У якій країні жив діяч, за яких умов розгорнув свою діяльність?
2. Опишіть його зовнішність та характер. Які риси його характеру варти наслідування, а які ні?
3. Інтереси яких верств суспільства він виражав?
4. Назвіть результати його діяльності та дайте їм оцінку.

5. Сформулюйте своє ставлення до нього.

Заслуховується узагальнювальне завдання (по групах), демонструються презентації, підготовлені учнями на попередніх уроках вивчення теми.

Перша група: «Дмитро Вишневецький» (слайд-портрет Д. Вишневецького та історичний портрет – додаток 6).

Друга група: «Северин Наливайко» (слайд-портрет С. Наливайка та історичний портрет – додаток 7).

Третя група: «Іван Підкова» (слайд-портрет І. Підкови та історичний портрет – додаток 8).

5. Козацькі походи та повстання.

Учні по групах характеризують козацькі повстання XVI ст., відповідаючи на запитання вчителя з історичної топоніміки.

Козацькі повстання і походи.

Прийом «Історична топоніміка».

У вирішальній битві 23–31 січня 1593 р. під селищем П’ятка на Житомирщині повстанці зазнали поразки й відступили на Запорожжя.

22–24 травня 1596 р. велике польсько-литовське військо, очолюване коронним польським гетьманом Станіславом Жолкевським взяло в облогу козацький табір в урочищі Солониця поблизу Лубен.

20 листопада 1577 р. гетьман Війська Запорозького зі своїми побратимами визволили всю країну зі столицею Яссами від турецького поневолення.

Вчитель проводить розминку-цикавинку з повторення, узагальнення фактів, понять, явищ із вивченої теми (індивідуально-парні завдання).

Вправа-розминка 1 (кросворд). (Додаток 9).

Вправа-розминка 2 (ребус). (Додаток 10).

6. Життя та побут козаків.

Рольові ігри для трьох груп учнів:

Перша гра – учні повинні назвати прислів'я та приказки, пов'язані з козаками.

Друга гра – представник кожної команди отримує козацький костюм і бере участь у змаганнях на швидкість його одягання.

Третя гра – учні називають умови прийняття в козаки і найхарактерніші звичаї козаків.

Четверта гра – учніожної групи на основі вікторини «наповнюють споживчий кошик» козака.

VI. Підбиття підсумків уроку. Рефлексія

Учні переглядають кінофільм з історії українського козацтва. Вчитель проводить співбесіду, в ході якої спільно з учнями заповнюю схему «Образ українського козака» (визначаються позитивні та негативні риси).

Узагальнення навчального матеріалу з теми у вигляді **вправи-розминки (розмальовки)**.

Завдання: Розфарбуйте зображення козака і вкажіть, які риси характеру були притаманні йому. Поясніть, чому ви так вважаєте. (Додаток 11).

Робляться висновки з проблемного питання.

VII. Домашнє завдання

Вивчити § 5; повторити § 1–4 з підручника «Історія України. 8 клас», автори – О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х., 2008.

Опрацювати контурну карту «Українські землі у другій половині XIV–XVI ст., поява козацьких січей».

Склести перелік експонатів музею козацької слави в експозиціях «Козацькі клейноди» і «Козацька зброя».

Література

1. Грушевский М. С. Нариси історії українського народу / М. С. Грушевский. – К. : Либідь, 1990. – 397 с.
2. Гуржій О. І. 100 великих постатей і подій козацької України / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К. : Арий, 2008. – 464 с. : іл. – (100 великих).
3. Гісем О. В. Історія України. 8 клас : підручн. для загальноосвіт. навч. закл. / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х. : Ранок, 2008. – 259 с.
4. Дорошенко Д. І. Нариси історії України : в 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – Т. 1. – 238 с.
5. Мицик Ю. А. Історія України : навч. посібн. / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. – 591 с.
6. Україна – козацька держава : ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / авт.-упоряд., керівник проекту, худож., фотоілюстратор В. В. Недяк ; наук. ред. В. О. Щербак, О. К. Федорук. – К. : Емма, 2004. – 1216 с. : іл.